

Csernicskó István

Nyelv, kultúra, fordítás sajátosságai a kelet-közép-európai nyelvi térségben

1. A kelet-közép-európai nyelvi térség

Ha máshonnan nem, Kamusella (2021) történeti nyelvpolitikai atlaszából és Nádor Orsolya (2023) legújabb könyvéből minden kétséget kizáróan tudjuk, hogy a közép-európai térség népek, nyelvek, kultúrák találkozhelye. Olyan régió, ahol a nyelvek és kultúrák között lehetetlen egyetlen vonallal határokat húzni, és ahol még az államhatárok is (talán túlságosan is) gyakran változnak. A huszadik század derekán a Közép-Európa Atlasz szerkesztői úgy vélték, hogy „Ha van egyetlen fogalom, amely Közép-Európát, mint a kontinens nyugati és keleti fele közötti érintkezési övet jellemzi, kifejezi, az a művelődésben megnyilvánuló kétoldalúság, illetve a kettő közötti határ. Európa két felének fejlődéstörténetében a nyugati kereszténység kultúrája, valamint a keleti és déli ortodoxia hagyományanyaga kitörölhetetlen, sajátos jegyeket hordoz. (...) Valószínű, hogy nemcsak a vallási különbség, de Európa két felének történelmi fejlődése is hozzásegített annak az »egyetemes« különbségnek a létrejöttéhez, amelyet nyugati és keleti kultúrának nevezünk” – olvashatjuk (Rónai szerk. 1945/1993: 184). Ez a kelet és nyugat közötti kettősség, átmenetiség az egyik jellemzője annak a vidéknek is, ahol születtem, felnőttem és ahol máig élek.

Szülőföldem az a régió, amit ma Kárpátaljaként ismerünk: a háborúban álló Ukrajnához tartozó kicsinyke közigazgatási egység, amely ma az Európai Unió négy tagállamával (Lengyelország, Szlovákia, Magyarország és Románia) szomszédos. Ezen a tenyérnyi területen sok nemzetiség és nyelv (ukrán/ruszin, magyar, román, orosz, szlovák, cigány, német), több vallásfelekezet (ortodox/pravoszláv, római és görög katolikus, református, izraelita) és számos kultúra él egymás mellett. Ez a vidék a nyugati és keleti keresztény civilizáció és kultúra mezsgyéjén, átmeneti zónájában fekszik; több olyan nyelvi és kulturális határ fedi itt egymást, melyek választóvonalak valahol a Kárpátok gerincén húzhatóak meg. Ilyen szempontból a terület tipikus közép-európai régió.

2. Ahol a fordításhoz nem elég a nyelvtudás

Nyelvek és kultúrák szoros egymás mellett élése a kívülálló számára érdekes helyzeteket eredményezhet akár akkor is, ha egyébként beszéli a helyi nyelveket. Akik Beregszászban jártak 2016 végén, 2017 elején, felfigyelhettek egy óriásplakátra, amelyen a Beregszászi járás első embere köszönti a polgárokat az ünnepek alkalmából. A plakáton két nyelven olvashatók a jókívánások: ukránul és magyarul (1. ábra). Ám ha alaposabban megnézzük a felvételt, érdekes jelenséget vehetünk észre: az ukrán és a magyar nyelvű felirat nem pontosan felel meg egymásnak. A hirdetőtábla ukrán nyelvű szövege előbb az új esztendő, majd utána a karácsony apropóján köszönti az olvasóit; a magyar nyelvű szövegben azonban ez fordítva van: azon előbb kívánnak békés, áldott karácsonyt, majd pedig boldog és sikeres 2017-es évet.

1. ábra. Kétnyelvű ünnepi jókívánások Beregszászból: ahol nem elég a fordítás

Vajon egyszerű fordítói hibára akadtunk? Aki nem mozog otthonosan a keleti és nyugati kereszténység ünnepei között, ám ismeri az ukrán és a magyar nyelvet is, talán ezt gondolhatja. Ám aki így véli, téved. Mindkét nyelvű szöveg teljesen logikus és helyes, és bizony így van jól, hogy a két nyelven megfogalmazott üzenet nem teljesen egyforma.

A Beregszászban és Kárpátalján élő ukránok túlnyomó többsége ugyanis a keleti, a magyarok legnagyobb része pedig a nyugati keresztény egyházi naptárak alapján ünnepli Krisztus születésének napját. A nyugati keresztények – akik ünnepeikkel is a Gergely-naptárhoz igazodnak – december 25-én ünneplik a karácsonyt, és január elsején az Újévet. A keleti keresztények viszont a Juliánus-naptár szerint ünneplik Jézus születését, ami így január 7-ére esik, ám az új esztendő első napját (ami nem egyházi ünnep) velünk egyszerre: január 1-jén.

Ha a kétnyelvű plakáton csupán lefordítják egyik nyelvről a másikra az ünnepi köszöntést, akkor a másik nyelv beszélői joggal érezhették volna úgy: a jókívánások az ő nyelvükön ugyan, de nem hozzájuk szólnak.

Az már egy külön elemzés tárgya lehetne, hogy mi okból döntött úgy 2022-ben az Ukrán Ortodox Egyház, hogy ezentúl nem a keleti keresztényekkel, hanem inkább a nyugatiakkal ünnepli együtt a karácsonyt...

3. Időzavarban

Az idegenek, ha Kárpátalján járnak, néha még azt sem tudják megállapítani, mennyi az idő. A 2. ábrán egy kétnyelvű tábla látható, amely ukrán és magyar nyelven egyaránt tájékoztat arról, hogy mikor nyit és zár a gyógyszertár. Alaposabban megnézve azonban a fotót, az avatatlank arra következtethetnek, hogy itt valami disznóságról van szó. A magyar nyelvű szöveg alapján ugyanis 7-kor, az ukrán szerint viszont csak 8-kor nyit a patika. Csak nem az a helyzet, hogy a magyarok egy órával korábban mehetnek gyógyszert kiváltani, mint az ukránok?! Természetesen nem erről van szó.

2. ábra. Hiába tud valaki ukránul is, magyarul is, nem biztos, hogy rájön, mikor nyit és zár ez a gyógyszerár

A mai Kárpátalja területén Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa az 1944. november 29-én kiadott 5. számú dekrétumával azonos év december 1-től kötelezően bevezette a moszkvai időszámítást a közép-európai helyett. Ettől kezdve Kárpátalján is akkor volt hivatalosan dél, amikor a légvonalban 1300 kilométerre keletre fekvő Moszkvában (Вісник 1944: 4).

A Nap járása azonban nem módosult a politikai határok átrajzolásával: bár a távoli szovjet fővárosban és a hatalmas birodalom délnyugati periferiájára szorult Kárpátalján egyaránt reggeli 8 óra volt a munkakezdés ideje, télen Moszkvában ekkor már sütött a nap, Ungváron azonban még teljesen sötét volt. Nem véletlen, hogy korábban – akár Magyarországhoz, akár Csehszlovákiához tartozott a régió – akkor még csak 6 órát mutattak az órák.

A helyiek biológiai órája nem a moszkvai, hanem a közép-európai időzónának felel meg inkább. Talán ezért alakult ki az a helyzet, amiről az Ungváron élő magyar író, költő Balla D. Károly (1993: 84) egyik esszéjében azt írja, hogy a Kárpátalján élő átlagember „soha nem állt át teljesen moszkvai időre. [...] Ha magyarul szóltak hozzá, a magyar időt mondta, ha oroszul, akkor a moszkvait, függetlenül attól, hogy az ő órája mit mutatott”. Ez a fajta különbség Ukrajna függetlenné válása után is megmaradt. Ám mivel Kijev és Budapest között nem 2, hanem csak 1 óra eltérés van, a hivatalos és a helyi idő között már csak egyetlen óra a különbség.

A hivatalos és a helyi idő használata közötti különbség a 'mi és ők' megkülönböztetése, burkolt identitásjegy. Az idegenek (korábban a szovjet hatalom által Kárpátaljára betelepített hivatalnokok, a különböző fegyveres testületek egyenruhásai, a pártmunkások stb.) nem ismerték és a ma a régióba látogató idegenek sem ismerik az idő mérésének kárpátaljai sajátosságait. Ezért alakulhatott ki az, hogy a kárpátaljaiak (szlávok és nem szlávok egyaránt) egymás között gyakran nem 'helyi idő'-ként hivatkoztak a hivatalostól eltérő időszámításra, hanem ukránul azt mondták: 'no нашому', magyarul pedig azt: 'micszerintünk' ennyi vagy annyi az idő. A *наши* 'mieink' és a 'mi' azt jelenti: 'mi, kárpátaljaiak, helyiek', szemben a nem helyiekkel (Cserniczkó–Fedinec 2019, Fedinec–Cserniczkó 2018, 2021). Kárpátalján minden helybéli tudja, hogyan értelmezni azokat a kiírásokat, ahol magyarul 7-kor, ukránul viszont 8-kor történik valami.

4. Ízes szavak

A kelet-közép-európai térség kulturái egymásra hatásának jellegzetes példája egy 2013-ban kiadott ukrán nyelvű szakácskönyv, amely humoros formában ad közre közel 50 receptet (Тиводор és mtsai. 2013). A kiadvány egyik sajátossága, hogy az ételek elkészítésének módja és a hozzávalók felsorolása a baloldali hasábon a Nagyszőlős környéki ukrán nyelvjárásban, a jobb oldaliban pedig sztenderd ukránul szerepel (3. ábra). A szakácskönyv másik érdekessége, hogy az ajánlott ételek között számos olyan is megtalálható, amelyek a Kárpátalját, az itteni színes kultúrát nem ismerők számára bizony furcsa lehet. Az elkészítésre ajánlottak között hagyományosan ukrán, magyar, román, zsidó és szlovák ételnek tekintett fogás is akad. A sztenderd ukrán beszélő számára azonban már több étel megnevezése is értelmezhetetlen körülírás, magyarázat nélkül; például azért, mert a helyi szlávok a magyarból kölcsönzött szóval nevezik meg: *гуляш-левеш* (gulyásleveles), *крумпли* (krumpli, azaz burgonya), *гурка* (hurka) stb. Már a könyvecske címe is sokat mondó a helyi ukrán nyelvjárást ismerők számára, de értelmezhetetlen a regionális sajátosságok terén járatlan sztenderd ukrán beszélőknek: *Фіномшаг по-севлюшськи* (a cirill írást nem ismerők számára a kiejtés: *finomsah po-szevljuszki*), vagyis: finomság(ok) szőlősi módra.

3. ábra. A szakácskönyv borítója és a *дієтичний левеш* (olvasd: *dieticsnij leves*) receptje

A szakácskönyv lapjain a sztenderd ukrán szöveg segíti a nyelvi kontaktushatásokat tükröző nyelvjárás megértését, de számos kárpátaljai étterem étlapján található olyan fogások, melyek értelmezése lehetetlen a Kárpátaljára látogató idegennek. A *пацалперкелт* (pacalpörkölt), *ракот крумпли* (rakott krumpli), *цигань печеньє* (cigánypecsénye) *бобгуляш* (babgulyás) stb. szavak akkor is megfejtethetlenné a kárpátaljai konyhát és/vagy a magyar nyelvet nem ismerők számára, ha cirill betűkkel nyomtatják őket az étlapra (Cserniczkó 2019: 170–177).

5. Összefoglalás és tanulságok helyett

Azon nyelvészek számára, akik a nyelvet nem csupán véges számú nyelvi jelelemből létrehozható végtelen számú jelkombinációként szemlélik, hanem a nyelv alapvető tulajdonságának tekintik egyrészt a nyelvi változatosságot, másrészt a nyelv társadalmi beágyazottságát, az itt felvillantott példák nem meglepőek. Nyelvek és kultúrák találkozásának határzónájában számtalan hasonló jelenségre figyelhetünk fel. A tipikusan kelet-közép-európai régiónak tekinthető Kárpátalján, amint láthattuk, nem elég az eligazodáshoz, ha az ember több nyelv sztenderd változatát ismeri. A sikeres kommunikációhoz, a hatékony fordításhoz a régiót, a helyi kultúrát, a regionális nyelvváltozatokat is ismerni kell; és persze az sem árt, ha az ott élő emberekre is kíváncsiak vagyunk.

Irodalom

- Balla D. Károly 1993. Amikor Kárpátalján a Big Ben szerint harangoztak. In: Balla D. Károly (szerk.): *Kis(ebbségi) magyar skizofrénia*. Galéria Kiadó, Ungvár–Budapest. 83–89.
- Cserniczkó István 2019. *Fények és árnyak Kárpátalja nyelvi tájképéből*. Atdor Shark, Ungvár
- Cserniczkó István – Fedinec Csilla 2019. Time and Space in Between: Time Zones, Languages, and Cultures in Transcarpathia (Ukraine). *Acta Universitatis Sapientiae, Philologica* 11/2: 7–22.
<https://doi.org/10.2478/ausp-2019-0009>
- Fedinec Csilla – Cserniczkó István 2021. The Informal Use of Time as a Component of Multicultural Regional Identity in Transcarpathia (Ukraine). *East Central Europe* 48(1): 73–102.
<https://doi.org/10.30965/18763308-48010007>
- Fedinec Csilla – Cserniczkó István 2018. Hány az óra, Vekker úr? Időzónák és politika Kárpátalján. In: Kontra Miklós (szerk.): „*Tudjuk a nyelvtant, mégsem tudunk semmit.*” *Olvasmányok nyelv, társadalom és kultúra összefüggéséről*. Károli Könyvek – Magyar nyelv-tanári segédkönyvek. Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kar – L'Harmattan Kiadó, Budapest. 12–39.
- Kamusella, Tomasz 2021. *Words in Space and Time. Historical Atlas of Language Politics in Modern Central Europe*. Central European University Press, Budapest–Vienna–New York.
- Nádor Orsolya 2023. *A kelet-közép-európai nyelvi térség*. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Rónai András (szerk.): 1945/1993. *Közép-Európa Atlasz*. Szent István Társulat – Püski Kiadó, Budapest (az 1945. évi változat faksimile kiadása).
- Вістник 1944. *Вістник Народної Ради Закарпатської України* №1. 30 листопада 1944 р.
<https://violity.com/ua/104274762-vestnik-narodnoj-rady-zakarpatskoj-ukrainy-18-ekz-30-11-1944-31-07-1945>
- Тиводор Ольга és munkatársai. 2013. *Фіноміаг по-сєвлюшськи. Народна кухня Виноградівщини*. Ужгород: «ТІМРАНІ».

Cserniczkó, István

Peculiarities of language, culture, and translation in the East-Central European language area

Central Europe is a meeting place for the peoples, languages and cultures. It is a region where it is impossible to draw borders between languages and cultures with a single line, and where even state borders change (perhaps too often). Trans- or Subcarpathia is a typical Central European region. In this small area, many nationalities and languages (Ukrainian/Rusyn, Hungarian, Romanian, Russian, Slovak, Gypsy, German), several religious denominations (Orthodox, Roman and Greek Catholic, Reformed, Israelite) and many cultures live side by side. This region lies in the transitional zone of Western and Eastern Christian civilization and culture; several linguistic and cultural borders overlap here, the dividing line of which can be drawn somewhere along the ridge of the Carpathians. In this article, we present some examples from the area of language and culture, which prove how colorful and interesting this region is. The article reveals that even in this corner of the world, it is not enough to know only the standard dialects of the languages. For successful communication and effective translation, it is also necessary to know the region, the local culture, and the regional language variants; and of course it doesn't hurt to be curious about the people who live there.